

Keczán Mariann

Vigilare necesse est

(Európai leletmentés és szellemi önvédelem az őrjárat irodalomban)

Hamvas Béla *Modern apokalipszis* című 1935-ös esszéjében a válságirodalmat rendszerezve a nietzschei életmű zárókő(ny)vére, *A hatalom akarásának* jelentőségére hívja fel a figyelmet: „Annál – írja –, amit Nietzsche az «Európai nihilizmus» és «Az eddig legmagasabb értékek bírálata» című fejezeteiben mond, többet, lényegesebbet azóta sem tudott mondani egyetlen szerző sem”.¹ Hamvas azon az alapon, hogy a nietzschei nihilizmust alapvetően a vallás válságaként, a transzcendenciával való kapcsolat hiányaként értékeli és a krízis minden egyéb (politikai, társadalmi, gazdasági, művészeti és filozófiai) megnyilvánulási formáját ennek „függvényeként” értelmezi, végső fokon a Nietzsche-követők sorába utal valamennyi író (filozófiát és egyéb szaktudományok művelőket egyaránt), akik a krízist valamilyen szinten analizálták. Érzékletes-organikus metaforája, a sejtnagyobbodás *A világválság* (1937) című rendszerező katalógusesszéjét gazdagítja, amelyben már a krizeológia korszakainak elkülönítésére is vállalkozik: „az első a profetikus krízis-művek kora a világháború végéig; a második a világháború végétől, Spengler könyvétől, az amerikai pénzválság kitöréséig; a harmadik korszakot a szekularizálódás korának lehet elnevezni, mert ekkor a világsajtót elárasztották a legkülönbözőbb művek, amelyek a válság okát hol itt, hol ott keresték, nagyobbára tüneteiben írták le, és részleteit tárták fel. Az első korszakban a művek uralkodó hangja filozofikus; a második korszakban a válság kulturális és történeti szempontból íródik le; a harmadik kor válságműveinek magatartása főként politikai, társadalmi és gazdasági”.² Bár Nietzsche mint „mérlegelő-kísérletező szellem” a két évszázaddal később bekövetkező pusztulást jövendőli, több helyütt figyelmeztet arra, hogy megállapításait német tapasztalatai alapján vonta le: „a német kultúra vonatkozásában mindig is az alkony, a hanyatlás érzése vett erőt rajtam. – És ezért viselkedtem gyakorta méltatlanul az európai kultúra egész

---

¹ Hamvas Béla: *A világválság*. Budapest, 1983. 18. o.

² Uo. 80.

jelenségével szemben, mert úgy éreztem, hanyatló kultúrával van dolgom”.³ Az európai nihilizmus, „a legfőbb értékek elértéktelenedése” a kultúrából a civilizációba való modernkori hanyatlást, ugyanakkor egy új – magasabb szintű – kultúra lehetőségét indikálja. A kései Nietzsche rendszerének individuum és csordaszellem, erő és gyengeség, mélység és felszínesség, kvalitás és kvantitás, jelképi síkon kultúra–épület és civilizáció–„förtelmes gépezet” stb. fogalmi ellentétei már Spengler és Ortega gondolatvilágát előlegzik. Nietzsche a modernséget a rosszul működő gyomorhoz hasonlítja, amely éppen azért, hogy ösztönösen tiltakozik az étel befogadása ellen, veszít emésztőerejéből. Eszerint a modern ember sem képes már az élmények átélésére: „az ember mesterségesen igyekszik „tükörré” kiigazítani természetét; érdeklődik, de csak közvetlenül a dolgok felszínén”.⁴ Nietzsche az élet legjellemzőbb területén érzékeli a nihilista áramlat jelenlétét, mégis állítja, hogy „az európai pesszimizmus még csak a kezdet kezdetén tart: még nem jellemző rá az a szörnyű, merev, üveges tekintet, amelyben a semmi tükröződik, (...) sok még benne a «csinált» és kevés a «lett, keletkezett»”.⁵

Hamvas a nietzschei alapproblémának nem a destruáló, sokkal inkább konstituáló jellegét ragadja meg, s ezzel együtt – éppen a válságtünetek megmutatása által – a *nevelő filozófus* alakját emeli ki: „ami Nietzsche gondolkozásában kitűnik, az nem az ő vallásrombolása, hanem éppen ellenkezőleg, az ember tudatára jut annak, hogy Európa milyen megrendítő vallásatlanságba esett. Nietzsche (...) volt az, akinek kritikájában a legmélyebben érezni a vallás nélkül való élet teljes terméketlenségét és tarthatatlanságát”⁶. Abban, hogy Hamvas erre a következtetésre jutott, vélhetően nem kevés szerepe van annak a ténynek, hogy ő már megtapasztalta a Nietzsche által rögzített európai nihilizmus kibontakozását, látta hatását: hogyan ömlött egyre szélesedő mederbe a főként az első világháború után kibontakozó, korkritikát rögzítő irodalom és látta azt is, hogy az általánossá váló válsághangulattal szemben kortársai – európai és magyar szellemi emberek – együttes erővel tiltakoznak. Már az 1880-as keltezésű *Emberi, túlságosan is emberiben* találunk példát arra, hogy Nietzsche nemcsak egyszerűen megállapította a krízist, hanem – ahogyan azt Hamvas is jelzi – egyfajta, a szellem emberei számára valószínűleg az egyetlen megoldást javasolta a pusztulás és őrzés motívumát egybekapcsoló 245. passzusban: „A kultúra úgy keletkezett, mint valami harang, amelyet durva közönséges anyagból készült köpeny alatt öntöttek: a hazugság, az erőszak, minden egyes egyén és minden egyes nép végtelen méretű szövedéke ez a köpeny. De vajon nem jött-e

³Nietzsche: A hatalom akarása. Budapest, 2002.

⁴Id. 44. o.

⁵Id. 25. o.

⁶Hamvas Béla: i. m. 19. o.

el az ideje, hogy eltávolítsuk a köpenyt? Kihűlt már a folyékony fém, biztonságosak már a jó, hasznos ösztönök, az elnéző, megbocsátó kedély szokásai annyira, hogy semmi szükség már a metafizikára és a vallások tévedéseire, nincs már szükség ember és ember, nép és nép között az erőszak legszilárdabb kötőanyagára? – E kérdés megválaszolásában nem segít nekünk isteni sugallat: saját belátásunkra támaszkodva kell megadni a választ. *Az ember földi sorsának kormányzását túlnyomórészt maga az ember vette kezébe, „mindentudásának” éles szemmel kell őrködnie a kultúra további sorsa fölött*.⁷

A Janus-arcú nietzschei tradíciót folytatva Ortega és Thomas Mann szinte azonos következtetésre jutnak. A „szellemi nauzeából”, a krízis időszakát jellemző irányvesztettségéből csakis akkor menekülhet meg a nyugati ember, ha újra felfedezi a kultúra megtartó erejét és akaratát ennek szolgálatába állítja. *A korunk feladatában* Ortega a kultúra rációvitalitásának felismerésére mint olyan megoldásra irányítja a figyelmet, amelyben kiteljesedhet az egyén életereje, akarása. A morális felelősség fontosságát hangsúlyozza Thomas Mann is (*Európa, vigyázz!*), s úgy véli, Európát az értelem melletti helytállás újíthatja meg. Ugyanezt vallja Paul Valéry is: „Feltűnő, hogy az európai embert nem a fajta, nem a nyelv s nem a szokások határozzák meg, hanem inkább vágyai s akaratának terjedelme”.⁸ A *homo europeus* legelső típusának, egyben a szellemi ember mintaképének Leonardót tartja, akinek „egy örvény hidat juttatna eszébe”.⁹

Az 1930-ban a Népszövetség égisze alatt létrejött Európai Szellemi Együttműködési Bizottság tagjai sorába fogadta mindazokat, akik a kontinens sorsának kedvező fordulatát segítették és szellemi egységet sürgettek a totalitárius rémuralommal szemben. 1936 júniusában a magyar kormány meghívására Budapesten tartották hatodik ülésüket, Paul Valéry elnökletével. A résztvevők között van Duhamel, Huizinga, Madariaga és egyetlen németként Thomas Mann, aki előadásában az újraértelmezett humanisztikus gondolat Európát fenntartó erejét fogalmazza meg. A humanizmust nem filológiai alapon, hanem a fanatizmussal való ellentétében veti fel, s ezzel együtt a nyugati műveltségért, az emberi szellemért való ellenállásra buzdít: „Ma *harcos* humanizmusra lenne szükség, melyet az a belátás táplál, hogy egy szemérem és kétség nélküli fanatizmusnak sohasem szabad a szabadság, türelem és kétség alapelveit kizsákmányolni és kiszorítani; az a belátás, hogy ennek a humanizmusnak nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége

---

⁷ Nietzsche: Emberi – túlságosan is emberi I-II. in: Nietzsche: A vándor és árnyéka. Budapest, 1990. 177–178. o.

⁸ Paul Valéry: A szellem válsága in: Paul Valéry: Válogatott Budapest, 1934. 52. o.

⁹ Paul Valéry: Leonardo da Vinci módszere in: Paul Valéry: Válogatott. Budapest, 1934. 178. o.

védekezni. (...) *Humanizmusról beszélve, Európa alapjairól és szellemi életfeltételeiről beszélünk* (...)”¹⁰

Márai *Apollo*-beli vallomásában beismeri az eszme gyakorlatiatlanságát; látja a szellemi ember tehetetlenségét az „új barbárság” korában, amikor a „humanizmus szenteltvize nyomtalanul lepereg a pogány koponyákról”, ugyanakkor egyetlen lehetőségeként értékeli azt.¹¹ A műveltség és béke visszaszerzése miatt belenyugvás helyett kötelességvállalásra szólít fel, a kultúra végszava helyett egy új kor előszavát hirdeti. „Az emberi szolidaritás szelleme él, a műveltség és az értelem felelőssége sugárzik e sötét időben is. (...) A mi dolgunk, írók és gondolkozók dolga, hogy megszövegezzük egy új, bonyolult »harcos«, felelősséggel és szolidaritással teljes humanista mozgalom előszavát.”¹² A filológus Babits¹³ utólag, de a kongresszus felvetéséhez – ti. „A humanisztikus szellem feladatáról a mai lélek formálásában” – kapcsolódva a kultúra organikus hatásában bíz. A hanyatlást megállító, szektaszerűen jelentkező, lélek-, kultúra- és öntudatmegőrző humanista csoportok fenntartó erejét reméli. Félig felgyógyulva, de még betegségben árnyaltabb erkölcsi hitvallását fogalmazza, utat mutatva ezzel a fiatalabb nemzedéknek. *A tömeg és a nemzet* című esszéjében Máraihoz hasonlóan a felelősségteljes helyt- és ellenállásban látja a szellemi ember feladatát. „Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdődő barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiség megvetett eszméit, a szellem

¹⁰ Thomas Mann: Európa és a humanizmus. Ford. Faragó László. In: *Apollo*. 1936. 5. köt. 179. o.

¹¹ A Thomas Mann-nal haláláig levelezésben álló, s az esszéíró nemzedék legjelesebb alkotóitól is körülvett Kerényi Károly humanizmusfelfogása termékenyen egészíti ki Márai gondolatát: „(...) az, hogy *szem* legyünk és tiszta látás ember-voltunk szellemiségéből következik: nem vakíttatni és nem süketíttetni magunkat (...), nem lenni dupe-je [balekja] semmiféle szellemtelen nyers erőnek, hanem őrizni szellemi-emberségünket, hogy egyszer – talán – a humanizmus visszaadhassa a kölcsönt, amelyet a romanitástól kapott, s a tisztaságot, amelyet vele és ugyanazon a póluson álló utódaival folytatott küzdelemében elért, áraszt hassa – hatással vagy hatástalanul – át oda, ahol a chthonikus hatalmak építenek és felémésztenek államokat. (...) A ma és a jövő *homo humanus*-a (...) egyszerűen a szellemi ember. Hogy képes lesz-e többre egyáltalán, mint az emberségnek ezt a magas ismertetőjelét megőrizni teljes tisztaságában, nem tudom. Csak azt tudom, hogy ez a kötelessége”. (Humanizmus és hellénizmus /1936/ in: Kerényi Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Budapest, 1984. 262. o.)

¹² Márai Sándor: Humanizmus. In: *Apollo*. 1936. 5. köt. 190. o.

¹³ Babits Mihály: A humanizmus és korunk. In: *Apollo*. 1937. 6. köt. 1–5. o.

és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei.”¹⁴ Kételyei nem a nemzet fennmaradása – azzal kapcsolatban optimista –, hanem jövőbeni minősége miatt támadnak. Ortégára rímelve egy új Ézsau megalkuvó szellemétől, egy tál lencséért a nemzetet tömeggé züllesztő magatartás elterjedésétől félti a magyarságot, s a barbárabb kor mindent elborító erejével szemben egy szellemibb és mélyebb műveltség megteremtését sürgeti, hiszen a Szellem jelölte ki helyünket, adott erkölcsi erőt és életlehetőséget a művelt népek között, s csak ez oldhat fel minket a jövő vezeklése alól. A műveltség felelősségérzetétől áthatott, a szétszakadozott kultúrának újra egységet biztosítani képes, korhoz edződött, és értékeit megőrző magyar szellem áll várakozása középpontjában. Az idegenek asszimilációja, a tudomány tehertétele, s a nem született, de vállalt magyarság az igéi annak a szózatnak, ami a habok közt hánykodó hajót a felszínen tartják, s a veszélyből kivezetik. A Párizs pajzsát – egyúttal a szellemi Európa jelképét – védő „*Fluctuat, nec mergitur*” jelmondata itt hangzik el elsőként, s az egyéni aktualitáson túl – az ő törekény lélekvesztője is fennmaradt az élet tengerén –, az esszéíró nemzedéknek is reményt ad. Erre a fundamentumra épül a *Magyar Nemzet*ben 1939 áprilisától önálló rovatban kifejtett szellemi honvédelem gondolata is. Szabó Zoltán pártbeli hovatartozástól függetlenül minden alkotót a lelkiileg szikkadt magyarság talpraállítására, egy egységes szellemi mozgalomba igyekezett gyűjteni. „Vitorláink, felszíni rétegeink – írja –, e könnyen repedő és minden szelet felfogó vásznak röpitik és ingatják hajónkat aszerint, hogy milyen szeleket fognak ki Európából. Nekem ezek a *vitorlaemberek* gyanúsak és könnyűek az utolsó időkben. Többre becsülöm azokat, akik úgy nyugosznak a nemzet, a magyarság legmélyén, mint kő a hajó belsejében, mint nehezék, mely megakadályozza, hogy minden ingások között is feldőljön a hajó. Ezek a kő-emberek, a valóban magyarok, a nem ingadozók és nem lendülők, hanem kiegyensúlyozók és borulástól mentők. *Vihar előtt ezek számát kell gyarapítanunk*”.¹⁵ A szellemi örökség ismeretét, a kollektív felelősséget és a tágabb hazában betöltendő szerep vállalását egyaránt a spirituális Magyarország megmaradási lehetőségének tekinti. Ezen az alapon üdvözli Tamási Áronnak az ez idő tájt kisebbségi helyzetben „szellemi őrséget” vállaló programját, amely legteljesebben a *Nemzedéki Vallomás* és a *Tévedező nyájak, gondatlan pásztorok* című esszéiben fogalmazódik meg. Szabó Zoltán rovatindító írásának – *Táj és magyarság* – egyik gondolata az esszéíró-nemzedék – Márai által elnevezett – örjáratí gyakorlatát jellemzi: „Nem *hódítani*, hanem *szerezni* jártunk Nyugatra, mint

¹⁴ Babits Mihály: A tömeg és a nemzet. In: Babits Mihály: Esszék, tanulmányok 2. 572–3. o.

¹⁵ Szabó Zoltán: Lelki mozgósítást! In: Szabó Zoltán: Szellemi honvédelem. Budapest, 1989. 23. o.

az első ősök, akik el-elkalandoztak Nyugatra, nem azért, hogy ott maradjanak, hanem hogy gazdagabban visszatérjenek”.¹⁶ Ekkorra már a feladatváltás lendülete hajtja, s nyoma sincs annak az alapjában meggyötört hangulatnak, amellyel 1937. tavaszán a magyar útirajzokat leltározza.

„Vigasztalásul útnak indulunk”¹⁷ – írta akkor, kettős kötődéssel és kettős irányban: Európa és Magyarország felé. Ő maga, mint a szeizmográf mutatója a magyar társadalom válságát érzékeli, a földrengés epicentrumát a határokon belülre helyezi, s a hazai földet elhagyókat menekülőkné nevezi. Az útirajzok líraiak és feltárók, az egészben a rész hiányait és szerepét keresők. „Íróink kissé szellemi kémszolgálatot teljesítenek külföldön, kikémelelik a kultúra bástyáinak fekvését, fölmérik az idegen erőket, összehasonlítanak és mérlegelnek.”¹⁸ Útjuk során példát és tanulságot keresnek, nyugati népek tekintetében magyar arc- és jellemvonást látnak, bizonyítékát annak, hogy a tágabb haza értékeiből, ha elszórtan is, de maradt még valami. A térképi Európában a pusztulás megtapasztalására és a szellemi táj értékszemlájére ugyanazzal elfogódottsággal vállalkoznak. Horizontális útjuk rendszerint vertikálisba fordul, a felszíni haladás keltette élményeket a kulturális-intellektuális benyomások mélyítik. Nem önfeledt és nem nyugodt ez a vándorlás – hiszen az „írót (...) a hazai bizonytalanság” löki külföldre –, hanem a keresés feszült várakozása és a fellelés vágya parázslék a mélyén. „Egyikük diagnózist készít és ebben, mintha burkoltan benne lenne a sírfelirat, másikuk megszeret egy népet és ezt a szeretetet korbácsként használja ide-haza.”¹⁹ A Szabó Zoltán tanulmánya után születő őrvjárat-irodalom ismeretében az is megállapítható, hogy az utazás nemcsak láttelep rögzítésére, hanem a nemzeti létkérdésének felvetésére is alkalmat adott. Van-e helyünk Európában? Miben különbözik a kis népek hivatása a nagyokétól? Milyen lehetőségeink és szerepünk van a szellemi Európa rendezésében? S végül a válság megoldásában mi az író dolga?

Az európai útirajzok szerzői közül a 30-as évek közepén Márai Sándor és Cs. Szabó László szövegezik először a kérdéseket. Márai a *Napnyugati őrvjárata* a Spengler-könyv újraolvasása után születik, s bevallja, azért indul útnak, hogy bizonyosságot találjon az occidentális kultúra létére: „Láttelepet akarok felvenni, mert állítólag hanyatlik Európa”.²⁰ Felméri, hogy az „ott-hon, nincsen együtt, soha és sehol, így meg kell keresni mindent, cserepekben”.²¹ Utazásának baljóslatú kezdetét – a salzburgi sínek mellett álló front-

¹⁶ Id. 19. o.

¹⁷ Szabó Zoltán: Vigasztalásul útnak indulunk... (Magyar útirajzok) in: Új Szellem 1937. máj. 15. I. évf. 7. sz. 7. o.

¹⁸ Id. 7. o.

¹⁹ Id. 7. o.

²⁰ Márai Sándor: Napnyugati őrvjárat. Budapest, 1936. 14–15. o.

²¹ Uo. 28.

védőket látva megállapítja: „Szuronyok között élünk, szuronyok között utazunk Nyugatra”²² – egy London melletti filmgyár apokaliptikus díszletei totalizálják. Bár pihenni és szemlélődni, alapvetően pedig a Nyugatban való hitének megerősítése miatt vág neki a négyhetes kalandnak, a legtöbb vonatkozásban csak az elmozdulást, a bizonytalanságot találja. Ebből a szempontból jelképes tartalmú a szigetországba való átkelés, melynek során a visszatekintő utazó a köddé váló Európán még utoljára térképi tájékozottsággal tekint szét. „A kontinens már elpárolgott, elemeire bomlott az emberi láthatár ködében. (...) A világítótornyot látni még a kontinensből (...) A világítótorony még a kontinens, s mögötte a normandiai gyümölcsöskertek és kőtemplomok mögött Párizs, balra Berlin és jobbra Róma. És egészen messze valahol Buda. Rómában Mussolini tanácskozik tábornokaival. S köröskörül, jobbra és balra, apró, mérges államok, emberek nagyon régi városokban, közös emlékekkel és feloldhatatlan gyűlöletekkel; s mindjéhez van valami személyes közöm (...); kemény és engesztelhetetlen fenségű emlék, Európa emléke.”²³ Az egyetlen hiteles és vitális pontot a National Galleryben őrzött Dürer-képben látja. *A festő apjának pillantásából* egy élet látomásának, a középkorban születő európai–polgári életformának a lüktető eleven-ségét érzékeli. Cs. Szabó László ugyanebben az időben vállalkozik a *Doveri átkelésre*: Ausztrián és Belgiumon keresztül Angliába, majd Franciaországba visz az útja. Már a bécsi spanyol lovarda előtt – Márai Kabalájára hivatkozva – a rokonlelkű vándorok közös tájékozódási pontjaira utal: „Úgy látszik, akik egyformán tisztelnek egy stílust, mely a szemérmes lélek kifejeződése volt, előbb-utóbb találkoznak a megmaradt kegyhelyeken”.²⁴ Cs. Szabó az egyes országfejezetekben a politikai és történelmi háttérén kívül az irodalmi élet épületekben és az emberi szellemen nyomot hagyó emlékeit idézi fel. A belga főváros széthordott oltárképének helyreállítását jelképesnek tekinti: „időközben a műtörténet, a történetbölcselet és a költészet teljes épségében helyreállította azt a világképet, melyet a chartresi kapuk s a gandí oltárkép szimbolizálnak”. Angliát neurotikusnak, egy láthatatlan erkölcsi forradalomtól szenvedő nemzetnek ábrázolja. Máraihoz hasonlóan ő is egy múzeumban találja meg írói hitvallásának manifesztumát. Erasmusszal sors- és lélekközösséget vállalva kijelenti: „A hazátlan írástudó azért szépítette fáradhatatlanul a latin nyelvet, hogy a kicsiszolt közös fegyverrel közös cselekvésre: egyesült világmentésre egyesítse az írástudókat”.²⁵ Későbbi esszéköteteteiben egy-egy attitűd köré szervezi gondolatait: 1937-ben *A levelek a száműzetésből* a vándorlást mint írói lelkigyakorlatot értelmezi, gyöke-

---

²² Uo 31.

²³ Uo 105–6.

²⁴ Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*. Budapest, 1936. 23.

²⁵ Id. 104. o.

reit és genealógiáját kutatja. Az 1939-es *Magyar nézőben* és a *Fegyveres Európában* a fegyvertelen vigasztaló, illetve a leltározó szerepét betöltve Európa múltjáról, jelenéről és esélyeiről, valamint a kis és nagy népek hivatásáról (*Haza és nagyvilág* [1942]) gondolkodik. „A veszély és a szabadulás egyaránt mindig Európából jön” – vallja –, nemzeti önismeret és fellendülés csakis ebből az irányból várható: ez őrázatainak értelme. Az írók felelőssége ezen a ponton válik hangsúlyossá: helyt kell állniuk az európai értékek mellett, az embertelenséggel szemben fogalomtisztázókká és tömegeket nevelőkké, azaz kultúraalakítókká kell válniuk.

A hazai útirajzok közül Tamásié a leginkább belülről fakadó (*Szülföldem* [1939]), a Szabó Zoltáné lírikusabb, költői hagyományokat és táji jellegzetességet termékenyen ötvöző (*Szerelmes földrajz* [1942]), s végeredményben a Cs. Szabó által kifejezett hiányt pótolja, aki Michelet nyomán az irodalmi tájszemlélet kortárs magyar megfelelőjéért sóhajt. „Magyarországnak nincs ilyen szerelmes földrajza. Kazinczy, Petőfi elkezdtek, Jókai száz kötetbe szétszórta. Mert ő megírta, de ki kell kaparni a tündérmesék hamujából. (...) Ha a nemzet egyszer, csak egyszer térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz!”²⁶ Cs. Szabó Kassa négy kapujából, a felvidéki helyőrségből ugyanezzel az ihletettséggel tekint a honra (*Kárpát kebelében* [1937]), s ezzel az elszántsággal veszi be magát a szülföld visszacsatolása előtt a vámházi toronyba (*Erdélyben* [1940]). Tettét az őrtálló jelképéhez igazítja. Állhatatossága folytatódik Márai *Kassai őrázatában* (1941), amit a benne megfogalmazott nemzetvédő, – nevelő gondolatok a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című esszéjével rokonítanak. A számba vett művek főként magyar vonatkozásban vizsgálták az elmozdulást, és – egyet, a Tamásiét kivéve – csak a Felvidék (1938) és Erdély (1940) visszacsatolását követően születtek.

Az elszakított területek hazatérésének Márai is szemtanúja volt. 1938 októberében ugyanolyan megindultan rajzolja meg a szétszórt felvidéki nagy család kirakatbeli térképnézését, ahogyan Cs. Szabó László böngészti két évvel később a hazatérő Erdély körvonalait. Ugyanaz a meghatottság és irodalmi tapasztalat izzik kibontakozó szerelmes földrajzuk alján, mint Szabó Zoltán kötetnyi munkájában. Mindketten vallanak, amikor a térkép fölé hajolnak, vallanak arról a törhetetlen kapocsról, amely a Pestre – és Balatonföldvára – szakadt írókat hazahúzza. Cs. Szabó fogalmaz – a hír hallatán érzett benyomásait rögzítve – a legpontosabban: „Megmondták a határpontokat s nagyjában meghúztam a határt. Egy pillanatig úgy éreztem, hogy pihegő, dobogó meleg testhez érek. Erőltettem, hogy valami eszembe jus-

---

²⁶ Cs. Szabó László: Pannonia kismagyarban. In: Cs. Szabó László: Levelek a száműzetésből. Budapest, 1937. 153. o.

son. (...) Üres volt a fejem, a sima térképen kővé meredt Erdély”.²⁷ Nem az eltelt huszonnégy esztendő feledése miatt dermedt meg, hanem a hír öröme zsibbasztotta el, s az egykori elevenség hamar felpattintotta a szótlanság zárját. Ekkor először apránként, többször levegőt véve, majd egy szuszra, egy egész bekezdésre táguló körmondatban foglalja össze a legerősebb kötelék – mely írói szülőföldjéhez kötheti – csomóit: tájat-költőt előszámlálva. „Visszatért a hamu, amelyben Arany Jánoska írt; a szőlődomb, amely Juhász Gyulát vendégelte; (...) a tanácsterem, melyben Kölcsey félszeme borongott; a kopjafák, amiken Jézust várják a megszelídült tatár magyarok; a könyvtár, ahol Kazinczy összerázkódott az elálmékodástól; (...) a templom, ahol pogány írással dicsérik Istent s a kúria, ahol Petőfi Segesvár előtt meghalt.”²⁸ Márai visszafogottabb, azonban a tárgyilagos hangról ő is hamar lírára vált. Az otthonról elszakadt felvidéki magyarok összetartása előbb ellágyítja, önvallomásra készteti, majd harcra helytállást sürget. „Mit is akarok otthon?... (...) Nem akarok mást, csak megtudni, hogy ez a föld, ezek a nemes városok, ezek a családtagok, mind a millió megint velünk vannak, hozzánk tartoznak. Most nagyon nekifekszünk majd s csinálunk valamit, egy új, emberibb és igazságosabb Magyarországot (kiemelés: K. M.). Ez az ára mindennek, ezzel tartozunk nekik, a hazatérőknek, s magunknak is: ez egy nemzet becsületbeli tartozása. De előbb látni akarom Kassát, el akarok menni egy vasárnap reggel misére a székesegyházba, ahol Rákóczi hamvait őrzik, (...). El akarok menni Rozsnyóra, a temetőbe, látni akarom Komáromban a házat, ahol Jókai született, érezni akarom még egyszer azt a felvidéki légáramlást, mely a fenyvesek illatát hozza a városokba, akarom látni egy havas karácsonyeste Kassát, amint tornyaival, harangjaival és lelkével megint őrt áll Magyarország határain.”²⁹ 1938. október 16-án, amikor a cseh kormány még hezitál a legfontosabb „gócpont”-ként emlegetett felvidéki városok visszaadása ügyében, Márai felháborodottan szólítja az „Európa nemes hagyományáért”, „igazságért”, „jogért”, „fogalmak tisztázásáért harcoló írókat” önvizsgálatra és szellemi emberhez méltó magatartás választására, mintegy együttes hitvallásra az erőszak ellen.³⁰

A bevonuló csapatok mellett, azokkal egy vonalban – néhol előttük járva – mindketten tudósítóként vesznek részt: Márai a Pesti Hírlap tudósítójaként telefonon, Cs. Szabó a Magyar Rádió munkatársaként mikrofonnal a kezében ad hírt a visszatérés megindító eseményeiről. Szinte ugyanazt tapasztalják: a csehek és románok az utolsó percig a helyükön maradnak, majd hirtelen

²⁷ Cs. Szabó László: Erdélyben. Budapest, 1940. 37. o.

²⁸ Uo. 38. o.

²⁹ Márai Sándor: Hazamenni. in: Pesti Hírlap. 1938. okt. 9. (Vasárnapi Krónika rovata) 11. o.

³⁰ Márai Sándor: A gócpontok. in: Pesti Hírlap. 1938. okt. 16. (Vasárnapi Krónika rovata) 9. o.

len feladják az állásaikat, pusztulást és elhanyagolt területet hagynak maguk után. Örömkönnyeek, őszi virágosó és gyorsan összetákolt diadalkapu alatt vonul a „triumfáló” sereg. A kormányzóban nemcsak megmentőjüket, hanem sorsuk jobbra fordítóját is üdvözlük az emberek. A visszakapott szülőföldre való utazás Cs. Szabó esetében (*Erdélyben* [1940]) mitikus elemekkel átszőtt (pl. holtak vigyázzák az élőket); Márai publicisztikai írásaiban³¹ pedig egyenesen mitizálódik. Az odüsszeia a felejtés – emlékezés – rátalálás formái keretébe ágyazottan kétszeres beavatási szertartást: a hazatérő félig-meddig neküjáját és a terület/test-csonkítás utáni stádiumot, magát a teljessé levést bontja ki. A visszacsatolt Felvidék megelevenedésének gyűjtőpontja a szülőváros, Kassa. Jellemző módon mindaz, amit számára a szülőföld jelent, nem az indulás előtt – mint Cs. Szabónál –, hanem a határon állás pillanatában fogalmazódik meg. „És Kassa, Kassa, mondják mások és mondom én is; s a térkép, a titkos és csodálatos térkép, melyet ez évtizedekben szívünk, álmunk, eszméletünk legtitkosabb rekeszeiben őriztünk, egyszerre élni kezd, a térkép valóság lesz, előválík az *alvilágból* (kiemelés K.M.), ahol gondterhesen és aggodalmasan figyeltük tájait húsz éven át, a térkép egyszerre *világítani kezd* (kiemelés K. M.).”³² Az elsőrendűen a Felvidékre vonatkozó szöveg háttérében egy virtuális Európa-kép áll. Márai az 1938. október 16-án megjelent *Kassa* című írásában rögzíti először – s később a *Kassai örjáratban* ismétli meg – az elsötétülő Európát behálózó, abban viszonyítási pontként szolgáló s egyben az európai sorsközösséget szimbolizáló „csonka templomtornyok” motívumát. A gondolat bevallottan Louis Gillet-től származik, aki az egykori Európát összefogó (*embrasse*) katedrálisok nagy családját (*la famille des cathedrales*) sűrűbben-lazábban elhelyezkedő csillagpontok alkotta égi térképhez hasonlítja. Azt írja: „ha felrajzolnánk ezt a térképet, egy olyan képet kapnánk, amely egészen hasonló ahhoz, amiket az üstökösök vagy ködfoltok fényképei nyújtanak”.³³ A „Nyugat nagy családjának” is nevezett közösség bölcsője az Ile-de-France, innen sugárzik ki az egész világra (*la rayonna sur le monde*) a gótikus templomépítészet, minden spirituális vonatkozásával együtt, valamint a templomhajó és a torony, amely hosszú időn keresztül a kereszténység jele volt. Márai 1940 nyarán a gillet-i gondolat helytálló voltára bukkan egy német haditudósító jelentésében, aki leírja, hogy a hollandiai, flandriai és észak-franciaországi harcokban – Dünkirchen és Rotterdam kivételével – a legtöbb város csak éppen

³¹ Márai Sándor Pesti Hírlap-beli napihírei egy hét eseményeit (1938. nov. 6–13.) rögzítik.

³² Márai Sándor: Útközben, Kassa felé. (Északi határszél, novemberben) in: Pesti Hírlap, 1938. nov. 6. 7. o.

³³ Louis Gillet: *La vivante cathedrale*. Paris, 1936. 8. o. „Si l’on dressait cette, on obtiendrait une image assez ressemblante a celle qu’offrent certaines photographies de cometes ou de nebuleuses (...)”

„horzsolást” kapott. Amiens-ből pedig szinte csak a gótikus székesegyház maradt, amely mint egy kéz nyúlik az ég felé, hirdelve az emberek emlékét („éltek, hittek, reménykedtek, dolgoztak”), és az emberi értékek elpusztíthatatlanságát.³⁴ A világítótoronnyal azonos értékű templomtorony (emberi „felkiáltójel”) szerves eleme a városról alkotott felfogásának. Ezen a ponton a mítoszkritikai városértelmezés terelheti hiteles mederbe a gondolatmenetet. Frye szerint ugyanis a város és a templom ab ovo az ásványi világot jelenítik meg humanizált formában, ugyanakkor újszövetségi helyek alapján az is nyilvánvaló, hogy a két kép apokaliptikus értelemben megegyezik³⁵, hiszen mindkettő lakóhely (fizikai és szellemi), s mindkettőnek az emberek „az eleven kövei”. Nyilvánvaló, hogy Márai ezen az alapon, tehát emberi tartalom tekintetében helyezi az európai városokkal azonos rangsorba a négy magyar „szellemi végvár”³⁶-at: Kassát, Kolozsvárt, Váradot és Szeget. „Varázslatos tartalmuk” szerinte abból fakad, hogy nemcsak a külsőségek „tunya egyveleg”-éből, hanem az emberi „alkotás” nagyszerű jellemzőiből állnak össze: befelé egyfajta belső szellemi tartalmat őriznek, kifelé pedig következetes szellemiséggel sugároznak. A szülőváros tekintetében pedig éppen az Európára való nyitottság, az őrzés és a befogadásra való képesség válik a legfontosabb mítoszformáló erővé. Ezt támasztja alá a „trianoni évtizedek” értékelése is. Nemcsak a végvárakkal, hanem általában az elcsatolt városokkal kapcsolatban kijelenti: számukra a legnagyobb tragédia az európai sorsközösségből való kiszakíttatás és ezzel együtt az volt, hogy nem sugározhatták „a magyar lélekbe azt az urbanitást, amellyel a magyarság másodszor foglalt helyet Európában”.³⁷ Márai városképét, annak motivikus és frazeológiai bázisát illetően egy eredendő asztrális szimbólum etikai-morális átlényegítését tapasztalhatjuk. Valójában a Gillet-től vett – elsődlegesen a katedrálisokra értett – és Kanttal egyeztetett –, tehát az individuumra vonatkoztatott: „A csillagos ég fölöttem, az erkölcsi világrend

³⁴ Márai Sándor: A torony. in: Pesti Hírlap 1940. jún. 20.: „Gillet mondja a francia katedrálisokról írott szép könyvében, hogy a másik, titkos Európa lelki tájképét azok az irányvonalak kötik össze, melyek Lisszabontól Stockholmig katedrálisok tornyai között mutatják az európai lélek vándorútját. Az amiensi torony ilyen tájékoztató jel marad a sötét időben. A lélek körülnéz és támpontot keres. A romok felett egy gótikus tornyot lát, emlékezik, s megint alkotni és reménykedni kezd, mert a torony arra figyelmezteti, hogy minden nyomorúság fölött valami halhatatlan is van bennünk, emberekben valami, amit még mi magunk sem tudunk elpusztítani.”

³⁵ Northrop Frye: A kritika anatómiája. Budapest, 1998. 124. o.

³⁶ Márai Sándor: Városok legendája. in: Pesti Hírlap. 1940. szept. 8. 5.: „ez a négy város (...) alkotás is, az emberi szellem tudatos lakhelye, tájnak, életmódnak, történelmi feltételeknek, emberfajtának szerencsés vegyülete.”

³⁷ Id. 6. o.

bennem”³⁸ – csillagmetafora újrastrukturálódása és kibővülése figyelhető meg. Ez az a motívum, amely által a város – Várossá válva – mitizálódhat, illetve kibonthatja magvát: az egyéniséget. A város, miként az individuum, „mértéktartó és nevelő” életformát adhat a nemzetnek. A Város és lényegének közvetítője, az Egyéniség dolgában közös a példaadó tehertétel, a nevelésen alapuló sugárzás. Az égi rend (univerzális szint) földi mása a katedrálisok fényhálójából (makrokozmosz szint) és a példamutató személyiségek (mikrokozmosz szint) csoportjából áll össze. A szellemi Európa világító térképe, csillagtérkép, amely az őrzés metaforáit (torony, őr) plasztikus egységbe olvasztva mitikusan totalizálja, vagyis szárazföldre és tengerre (terra marique) egyaránt kiterjeszti. Így válik világossá, hogy Márainál a Torony egyaránt értelmezhető a Várost megjelenítő építészeti kategóriaként, kémlelőkosárral rendelkező főárbocként³⁹ és világítótoronyként, s mindazok, akik egyéni szinten felvállalják a vigyázva szemlélődést és a fény, azaz a kozmosz értelem tükrözését, tehát az írók és a nevelők, a filozófusok és a muzsikuskok, a szentek és a katonák ugyanannak a nagy családnak, az örök közösségének a tagjai. (Márai publicisztikája a 30-as évektől az emigrációs rádióadásokig egyértelműen e körül az elgondolás körül gyűrűzik.)

A Felvidék hazatérésekor írott jelentések az „első kassai őrtorony” is tekinthetők, amelyeknek valóságos tartalmát egyrészt a múlt emlékeinek keresése és fellelése, másrészt – a világítás gesztusával jelzett – megelevenítés mozzanata adja. Nem céltalan bolyongás ez, hanem értékszemlélő és tartaléktudatosító – ti. maradt lelki tartalék az újjáépüléshez – szerepvállalás. A szemtanú tapasztalatával rögzítheti a Felvidék „jelképes birtokbavételének” minden mozzanatát, melynek során egy nép visszaszerzi azt, ami „múlt, nyelv, vér és emlék jogán az övé”.⁴⁰ Rozsnyón, a határ utáni első jelentősebb állomáson a Rákóczi-őrtornyot veszi először szemügyre, ahonnan a városlakók a kuruc időktől az ellenséget, most pedig őket kémlelik. „Az őrtorony felső párkánya most is zsúfolásig megtelt őrszemekkel.”⁴¹ A fiatalabbja, akinek nem jutott hely a toronyban, feltörte a háztetőket, s onnan szemlélte a hivatalos ünnepséget. Holtak emlékével zárul a rozsnyói „kép”, s azzal nyílik a krasznahorkai „közjáték”: ott a dédszülők „csontjai porladnak”, itt pedig a „lőcsei fehér asszony” maradványait rejtő vár Andrássy-kriptája, ahová a csapattól leválva néhányórás kitérőt tettek. A várban

³⁸ Kant königsbergi sírfelirata

³⁹ Márai Sándor: A torony. In: Pesti Hírlap 1942. febr. 1. : „Bizonyos, hogy a toronynak nincsen semmiféle különösebb gyakorlati értelme, – meteorológiai jelentéseket gyűjtenek a legfelsőbb fedélzeten, s újabban a rádióistiszt is elfoglalta e magas vaskosárban őrhelyét, – s bizonyos az is, hogy a torony esztétikai szempontból nem szép.”

⁴⁰ Márai Sándor: A határ elindul. in: Pesti Hírlap. 1938. nov. 8. 5. o.

⁴¹ Márai Sándor: Rozsnyó hazatér. in: Pesti Hírlap. 1938. nov. 9. 5. o.

a múlt és az „eleven jelen” találkozásának „nehezen rögzíthető pillanat”-át igyekszik megragadni. A néma jelre: Serédi Zsófia „védő-óvó mozdulattal magasba emelt” (torony motívum), a legenda szerint megmerevedett kezére figyel. Az égre mutató kéz és a magasan álló vár hirdet és figyelmeztet: a kápolnába húsz év után először lépők gyertyát gyújtanak az emlékeknek, majd a Himnuszt éneklik, s amikor a völgybe indulva visszanéznek, értik meg a jelképek elevenségét, élővé válásának momentumát: „(...) a büszke várra csakugyan reáborult az »éj homálya«: a várőr meggyújtotta a hétszázéves kastély ablakaiban a gyertyákat, melyek apró fényükkel az egész völgynek hirdetik most, hogy Krasznahorka vára megint magyar. (...) most világít a vár, a ködben és a sötétben, mint egy nagy-nagy jelkép. Mindenütt látni a környéken, ahol magyarok laknak. Krasznahorkán megint magyarok járnak! – gondolják a völgyben azok is, akiket az új határ egyelőre elválaszt innen”.⁴² Jel és jelkép a kassai jelentésben sűrűsödik mitikus motívummá; „Kassa hazatérése volt mindennek a betetőzése” – vallja később.⁴³ Az emlékek és a harangzúgás, a visszaváltozó – egy éjszaka alatt kicserélték a cseh utcanévtáblákat –, tehát az örök és igazi Város, valamint a hazaérkezés családiassága elragadják a „hűséges krónikás”-t: „e pillanatokban, mikor húsz év után Kassán megint egyszer magyar betűket írok, nem tudok egészen tárgyilagos maradni: az emlékek olyan erővel rohannak meg, úgy elborítanak, hogy nem tudok többé tudósítást írni, csak vallomást”.⁴⁴ Jelképes időben – Párizs német megszállása után négy héttel –, de ugyanezen a személyes hangon folytatja gondolatait a *Kassai őrvjáratban* (1941) is, amelynek záróképe nietzschei motívumot sejtet. Gondolatmenetem konklúzióját kínálja ezen a ponton az *Emberi – túllontúl emberi*, a kultúrát mint az emberi önismeret forrását és mint architektúrát megjelenítő passzusának Márai-parafrázisa: „Otthon vagyok e katedrálisban, mely számomra nem műemlék, hanem életem mélyebb, örök formája. Tovább kell építeni ezt az életformát. Meg kell tölteni mindennel, ami korszerű, meg kell őrizni benne mindent, ami időtlen. Hiszek abban, hogy orvosok és költők, kőfaragók és vitaminkutatók, bölcselők és nevelők, műszerészek és művészek felépítik az új Európát. (...) Hivatásérzés, az új európai szerep tudata, s a mély kötelesség: szeretni és szolgálni a népet, melyhez nyelv, emlék, jó és rossz sors, s a nyelvnél és fajtánál is erősebb kötőanyagok, a közös nemzeti sors kötöz... Ez a dolgunk, Európában”.⁴⁵

⁴² Márai Sándor: Közjáték Krasznahorkán. in: Pesti Hírlap .1938. nov. 10. 3. o.

⁴³ Márai Sándor: Horthy Miklós három útja. in: Képes Vasárnap. 1940. márc. 3. 9. sz. 16. o.

⁴⁴ Márai Sándor: Kassán. in: Pesti Hírlap. 1938. nov. 11. 2. o.

⁴⁵ Márai Sándor: Kassai őrvjárat. Budapest, 1999. 124–5. o.